

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Eylül/September 2024, s. 12: 101-130

Osmanlı Dinî Modernleşmesinin Öncülerinden Hamdan Hoca ve İthâfı
One of the Pioneers of Ottoman Religious Modernisation Hamdan Hodja
and His Work "İthâf"

Rıdvan Özdiñ

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi Kelam ABD,

Assoc. Prof. Dr., Istanbul University,

Faculty of Theology, Department of Kalam.

ridvan.ozdinc@istanbul.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6287-6903

DOI: 10.56720/mevzu.1432144

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Şubat / February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Mayıs / May 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Eylül / September 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Eylül / September

Atıf / Citation: Özdiñ, Rıdvan. "Osmanlı Dinî Modernleşmesinin Öncülerinden Hamdan Hoca ve İthâfı". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (Eylül 2024): 101-130.

<https://doi.org/10.56720/mevzu.1432144>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusb@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Osmanlı, İslâm dünyası ile, her ne kadar mahiyeti farklı olsa da, eşzamanlı şekilde modernliği tecrübe etmiştir. Bu sebeple Osmanlı ile İslâm dünyasının geri kalanı arasındaki münasebetler, irtibatlar ve etkileşimler çeşitli ve çetrefillidir. Bu etkileşim bölgelerinden biri de Kuzey Afrika'dır. XIX. asrın başlarında Osmanlı'dan ayrılan bu bölgenin modernleşme tecrübesi de bir şekilde Osmanlı'ya intikal etmiştir. Cezayir'de önemli devlet görevlerinde bulunmuş bir isim olan Hamdan b. Osman Hoca, Cezayir'in Fransızlar tarafından işgalinden sonra İstanbul'a gelmiş ve özellikle Avrupa'da edindiği tecrübeleri Osmanlı üst bürokrasisine aktarmıştır. Hamdan Hoca'nın modernleşme çabalarının ilk icraatlarına da aktif olarak iştirak ettiği görülmektedir. Özellikle karantinanın Osmanlı'da benimsenmesi ve uygulanması sürecinde aktif rol almış ve üst bürokrasiyle yakın ilişki içinde olmuştur. Bu süreçte kendisinden karantina uygulamasının İslam'a uygun olduğunu ele alan bir risale yazması istenmiş ve o da kaleme aldığı bu risalede irade, kaza ve kader meselelerini karantina bağlamında incelemiştir. Bu inceleme esnasında meseleleri ele alış biçimi ve ileri sürdüğü argümanlar sonrasında Osmanlı dinî modernleşmesinde sıkça kullanılacak bir karakter arz etmektedir. Bu sebeple Hamdan Hoca'nın din-modernleşme ilişkilerine yaklaşımı Osmanlı dinî modernleşmesini etkileyen ve kaynaklık eden bir muhtevaya sahiptir. Özellikle tedbir almanın ve kuvvet hazırlamanın dinî gerekçeleri, kafirlerden bir şey alınıp alınamayacağı ve kafirlere benzeme gibi hususlar ön plana çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dinî modernleşmesi, Hamdan Hoca, irade, kaza ve kader, karantina

Abstract

The Ottoman Empire experienced modernity simultaneously with the rest of the Islamic world, albeit of a different nature. For this reason, the relations, contacts and interactions between the Ottoman Empire and the rest of the Islamic world are diverse and complicated. One of these zones of interaction is North Africa. The modernisation experience of this region, which separated from the Ottoman Empire in the early 19th century, was somehow transferred to the Ottoman Empire. Hamdan b. Osman Hodja, who had held important state positions in Algeria, came to Istanbul after the French occupation

of Algeria and transferred the experience he had gained, particularly in Europe, to the Ottoman high bureaucracy. It can be seen that Hamdan Hodja actively participated in the first actions of modernisation efforts. In particular, he played an active role in the adoption and implementation of quarantine in the Ottoman Empire and was in close contact with the top bureaucracy. In this process, he was asked to write a treatise on the compatibility of quarantine with Islam, in which he analysed the issues of will, chance and fate in the context of quarantine. The way in which he dealt with these issues and the arguments he put forward during this examination were of a character that would later be used frequently in Ottoman religious modernisation. For this reason, Hodja Hamdan's approach to the relationship between religion and modernisation has a content that influenced and originated Ottoman religious modernisation. In particular, the religious justifications for taking precautions and preparing forces, whether anything can be taken from infidels, and issues such as resembling infidels come to the fore.

Keywords: Ottoman religious modernisation, Hamdan Hodja, will, chance and fate, quarantine.

Giriş

Osmanlı modernleşmesinin beslendiği kaynaklar denildiğinde bütün müesseseleriyle Batı her türlü önceliğe sahiptir. Ayrıca Batıdan gelen/alınan şeylerin ne zaman ve hangi yollarla Osmanlı'ya girdikleri üzerinde de epey söz söylenmiştir. Diğer taraftan Osmanlı zihin dünyasında var olan hemen her şey bir şekilde dinle irtibatlı olduğu için modernleşme boyunca Batıyla gerçekleşen her temasın dinî aksülameleleri olagelmıştır. Bu sebeple Osmanlı dinî modernleşmesinin aynı zamanda Osmanlı modernleşmesiyle eşzamanlı bir seyir takip ettiğini söylemek abes olmaz.

Dinî modernleşmenin Osmanlı modernleşmesinden farkı ise beslendiği kaynaklarda tebarüz eder. Çünkü İslâm dünyası -her ne kadar mahiyeti farklı olsa da- Osmanlı ile eşzamanlı şekilde modernliği tecrübe etmiştir. Bu sebeple Osmanlı ile İslâm dünyasının geri kalanı arasındaki münasebet ve etkileşimler çeşitli ve çetrefillidir. Tesis edilen irtibatlar aynı zamanda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve dolayısıyla günümüze intikal eden din dilini de belirlemiştir. Bu yüzden Hind'den Balkanlara kadar dinî düşüncemizi etkileyen farklı me haz-

ların ciddi bir tetkike tabi tutulması elzemdir. Hind-alt kıtası, Hicaz, Mısır gibi modernleşme hikayemizin belirgin irtibat ağları yanında Orta Asya ve Kafkaslardan gelen bir dilin de din-modernleşme ilişkilerindeki tavrımızda tesirli olduğu aşikardır. İlk etkileşimin nereden başladığı konusu sarahate kavuşmasa da Batıyla doğrudan temasın etkileşimi güçlendirdiği aşikardır. Batıya çok yakın olan Osmanlı'nın kendi tecrübesi gibi yine Batının fiilî olarak kendilerine geldiği Hind, Mısır ve Kuzey Afrika coğrafyaları da bu etkileşimi oldukça erken yaşamışlardır. Osmanlı ve Mısır'ın eş zamanlı olarak Batıyla siyasî etkileşim de yaşadığını göz önünde bulundurursak ne tür bir mirasla karşı karşıya olduğumuzu anlamak daha kolay olur.

Osmanlı'nın, bugüne kadar üzerinde pek durulmasa da etkileşim içinde bulunduğu bölgelerden biri Kuzey Afrika'dır. Osmanlı'nın bizatihi kendi toprağı ve tebası olduğu zamanlarda bile bu yerlerle irtibatı sıkı değildi. XIX. asrın başı itibariyle bu memleketlerin Batının eline geçmesi ve bu memleketlerin Batıya yakın olmaları aynı zamanda daha erken bir modernleşme tecrübesinin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Coğrafi olarak Batıya yakın olmaları, gidiş-gelişlerin daha erken devirlerde başlaması ve Batının bizzat o toprakları zapturapt altına alması bu tecrübeyi anlamlı kılmaktadır. Bölgeyle ve bölgenin ileri gelenleriyle irtibatları güçlü olan Osmanlı üst bürokrasisinin bu tecrübeye bigâne kalmadığı da görülmektedir. Diğer taraftan Osmanlı uzak taşrasına da sirayet eden ıslah ve nizam çalışmalarının beraberinde getirdiği dinî tartışmaların modernleşme hikayemiz zaviyesinden anlamlı tarafları vardır.

Kuzey Afrika'daki Müslüman memleketlerin dinî modernleşmede kendi tecrübeleri vardır. Memleketlerden bağımsız olarak Osmanlı zihin dünyasına da hitap edebilen, Osmanlı kamuoyunun da gündemine gelen ve yazıp çizdikleri, teklif ve tenkitleri bir şekilde İstanbul'a, Osmanlı'ya ulaşan isimler mevcuttur. İbnü'l-Annâbî gibi II. Mahmud devri ıslahatları üzerine yazıp çizen, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi sadrazam olan ve II. Meşrutiyet'in başlarında *Sırat-ı Müstakîm* gibi dergilerde makaleleri yayınlanan Muhammed Mekkî İbn Azuz gibi farklı isimlere modernleşme boyunca tesadüf etmek mümkündür.

İbnü'l-Annâbî'nin II. Mahmud devri ıslahatlarını meşrulaştırmak için kaleme aldığı eseri¹ Cezayirli bir ismin Osmanlı kamuoyuna takdim edilmiş ilk örneklerdendir. Eser; özellikle Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrası oluşan gerilimli havayı dağıtmak, ıslahatların doğurduğu hoşnutsuzluğu izale etmek ve ıslahatların dinî meşruiyetini temin etmek adına aktif rol oynayan vakanüvis Es'ad Efendi tarafından *el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.² XIX. asrın ikinci çeyreğinde payitahta gelmekle kalmayıp 1878'de Osmanlı bürokrasisindeki en üst makam olan sadarete geçen Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 1868'de *Akveümü'l-mesâlik fî ma'rifeti ah-vâli'l-memâlik* adıyla Arapça olarak kaleme aldığı, sonrasında Fransızca'ya ve nihayetinde 1879'da Türkçe'ye çevrilen eseri, din-modernleşme ilişkileri zaviyesinden mühim bir yerde durur. Bu bağlamda zikredilmesi gereken ilk isimlerden biri de Hamdan Hoca'dır.

Hamdan Hoca da Kuzey Afrika'dan Cezayirli bir temsilci olarak karşımıza çıkar. Veba ile mücadele bağlamında tedbir ve tehaffuz yollarını anlattığı ve karantina fikrinin Osmanlı kamuoyunda tanınmasına sebep olan risalesi de tam da böyle bir etkileşimi gösterebilecek cinstendir. Hamdan Hoca'nın bu eseri hem bu etkileşimi göstermesi hem de Osmanlı dinî modernleşmesinde daha sonraları sıklıkla kullanılacak birçok meseleye atıf yapması itibarıyla ehemmiyetli bir mevki ittihaz etmiş görünüyor. Padişah II. Mahmud'la münasebetleri, Reşid Paşa ile yakınlığı, Karantina meclisindeki görevi, risaleye yazılan takrizler ve eserin padişah emriyle çok sayıda bastırılıp her yere dağıtılması ve kütüphane koleksiyonlarındaki yaygınlığı göz önünde bulundurduğunda Hamdan Hoca'nın risalesinin Osmanlı zihin dünyasını etki gücü tahmin edilebilir.

Hamdan Hoca'nın eserleri arasında din-modernleşme ilişkilerinin seyrini takip edebileceğimiz iki eseri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi *Mir'at* adlı Cezayir tarihi denilebilecek eseri diğeri ise inceleme mevzusu yaptığımız *İthâf* ıdır. *İthâf* ı ilerde ele alacağımız için burada *Mir'at*'a bir parantez açmak-

¹ İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Annâbî ve es-Sa'yu'l-Mahmûd fî nizâmi'l-cunûd adlı eseri" *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 1996/1, cilt: I, sayı: 1, s. 165-174.

² Eser hakkında Yüksek Lisans çalışması yapan Mahmut Dilbaz, sonrasında çalışmayı kitap olarak da yayımlamıştır. *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası: Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yu'l-Mahmûd Tercümesi*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).

ta fayda vardır. Bu eser, Cezayir'in naipliğine tarihî ve istatiki genel bir bakış olarak kaleme alınmış olan tarihî eserin ayna anlamına gelen “mir’at” şeklindeki alt başlığıdır. Eser, 1833'te Paris'te Fransızca olarak basılmıştır. *Aperçu historique et statistique sur la régence d'Alger* başlığıyla yayımlanan kitabın iç kapağında intitulé en arabe: “Le Miroir” altbaşlığı yer alır. Müellif ismi de Sidy Hamdan-Ben-Othman Khoja şeklinde ve Hamdan Hoca “Eski devlet sekreteri (Makatagy)'nin oğlu” şeklinde bir takdimle birlikte yazılmıştır.³ Daha sonra Arapçaya da çevrilen eseri, oğlu Ali Rızâ Paşa hulasa etmiştir.⁴ Hamdan Hoca'nın Cezayir'in siyasi ve içtimaî tarihini yer yer analizlerle ve aktüel durumla mukayeseli olarak kaleme aldığı bu eseri, Doğu-Batı, İslâm-Avrupa ilişkilerini yakından ilgilendiren değerlendirmeler içermekte ve İslâm dünyasındaki modernleşme araştırmalarında önemli bir müracaat eseri olmayı hak etmektedir.

Ömrünün son yıllarını İstanbul'da geçiren Hamdan Hoca, bir taraftan resmî görevler ifâ ederken diğer yandan da telif ve tercüme işleriyle uğraşmıştır. *İthâf* taki fikhî bahisleri ele alış tarzından da anlaşılacağı üzere bu sahada vukufiyeti yüksek olan Hamdan Hoca, Şürünbülâlî'nin kendi eseri *Nûrû'l-îzâh*'a yazmış olduğu şerhi *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-îzâh*'ı Türkçeye çevirmiş ve Sultan Abdülmecid'e takdim etmiştir.⁵

1. Cezayirli Hamdan Hoca ve *İthâf*'ı

1.1. Hamdan Hoca: Cezayirli bir münşî

Hamdan Hoca (1773-1842), eserinin sonuna kaydettiği şekilde “Hamdan bin el-merhûm Osman Hoca el-Cezâirli” Cezayir'e yerleşmiş Türklerdendir.⁶

³ Hamdan Hoca, *Aperçu historique et statistique sur la régence d'Alger*, (Paris: Imprimerie de Goetschy fils et Compagnie, 1832). Eserin muhtevasıyla ilgili Türkçe literatürde iki çalışma yayınlanmıştır. İlki; Tayeb Chenntouf'un *Mir'at* üzerinden kaleme aldığı Fransızca yazının TASAM tarafından yayımlanan çevirisidir. (Cezayir'de Devlet Meşrulaştırması (16. -19 yy) Hamdan Khodja'nın «Aynası», çev. Bahar Bakır) diğeri Ahmet Gedik tarafından yapılan bir kitap değerlendirmesidir. [Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, (2), 2016, 87-91.]

⁴ Ali Rıza Paşa, *Mir'âtü'l-Cezâyir*, mütercim Ali Şevki, (y.y. : y.y.), 1293.

⁵ Hamdan Hoca, *Tercüme-i İmdâdü'l-Fettâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 598).

⁶ Hamdan Hoca'nın ismiyle ilgili olarak oğlu *Mir'atü'l-Cezâyir* müellifi Ali Rızâ Paşa “Hamdan Efendi” kullanımını tercih etmektedir. Nitekim vesikalarda Hamdan Efendi

Babası Burdurlu Osman Hoca muhtemelen ilmî bir vazifeye Cezayir'e gitmiş, orada defterdarlığa kadar yükselmiş, şairin "Cezayir'e giden yiğit gelmez eğleşir" fehvasınca oraya yerleşip evlenmiş ve Hamdan Hoca da orada dünyaya gelmiştir. Bu evliliklerden olan çocuklara "Kuloğlu" denilmiş ve bu soydan olanlar, idarî yapı içerisinde "dayı" olamasalar da üst kademe yönetici sınıfında yer almışlardır. Hamdan Hoca'nın tahsil dolayısıyla İstanbul'da 17 yıl bulunduğu göz önünde bulundurunca tercümeden de anlaşılacağı üzere Türkçe'yi iyi bildiği görülür.⁷ Hem Türk kökenli olması hem de Fransızca bilen bir Müslüman olması itibarıyla Hamdan Hoca'nın danışman ve elçi olarak İstanbul'la münasebetleri kuvvetli olmuştur.⁸ Bu münasebetler çerçevesinde padişaha sunduğu arizaya istinaden, sonradan modernleşme devrinin büyük simalarından biri olan ve Tanzimat Fermanı'nın ilanında en önemli aktör kabul edilen Koca Reşid Paşa'nın Paris'e elçi olarak gönderilmesinde etkili olduğu kabul edilmektedir.⁹ Fransız işgali sırasında Hüseyin Paşa'nın katipliğini de yapan Hamdan Hoca'nın bir ara işgal komutanı tarafından Cezayir ağalığına getirildiği ama onun Cezayir'in istikbalini Osmanlı yanında gördüğünü ve bu sebeple Babalı'ye bir arıza gönderdiği ve bunun da II. Mahmud'a takdim edildiği kaynaklarda zikredilir.¹⁰ Paris'e elçi giden Reşid Bey'in [Paşa] Paris'te Hamdan Efendi ile görüştüğü ve Cezayir meselesinin halli için ortak mesai yaptıkları malumdur. Hatta Reşid Paşa kendisini "her şeye vâkıf bir âdem" olarak vassfeder.¹¹ Cezayir meselesindeki

---

şeklinde kullanım da mevcuttur. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), 265, 5 nolu dipnot.

Hamdan Hoca hakkında ayrıntılı bir biyografi kaleme alan Zekerîya Kurşun ise daha çok Hamdan Hoca kullanımını tercih etmektedir. "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)" *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği* (Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı), ed. Z. Kurşun ve H. Çoruh (İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği, 2013), 25-56.

⁷ Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", 31.

⁸ Hamdan Hoca'nın elçiliğine dair bkz. Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", III. *Türk tarih kongresi: kongreye sunulan tebliğler* [Türk Tarih Kongresi (III : 15-20 Kasım 1943 : Ankara)]. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948,376.

⁹ Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", 377-8.

¹⁰ Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", 376.

¹¹ Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", 378. Hamdan Hoca'nın Paris'te Cezayir meselesi ile ilgili faaliyetleri ve Osmanlı bürokrasisi ile yazışmaları için bkz. Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", 43 vd.

ortak mesai yapma ve Paris'te birlikte hareket etme ile kurulan yakınlık Hamdan Hoca'nın İstanbul'daki mevkiini etkileyecek bir tanınırlık sağlamış ve İstanbul'a geldikten sonra padişah ve üst bürokrasi nezdindeki itibarını belirlemiştir.

Siyasette aktif olarak yer almış, tüccar olarak birçok memleketler gezmiş, 1830'da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgalini görmüş, Cezayir'in son üçyüz yılına *Mir'at* adlı eseriyle ayna tutmuş biri olarak devrin yakıcı meselelerine yakından bakma imkânı bulan Hamdan Hoca, devrinin önemli şahitlerindedir. Osmanlı toprakları başta olmak üzere Tunus, İtalya, İngiltere ve Fransa gibi birçok Avrupa ülkesine de seyahat eden Hamdan Hoca'nın eserlerinde, bu geniş bu müktesebatın izlerini görmek mümkündür.

1.2. *İthâfî'l-üdebâ*: Karantina'nın Dinî Meşruiyeti

Cezayirli Hamdan bin Osman Hoca'nın önce Arapça olarak *İthâfî'l-munsifin ve'l-üdebâ bi-mebahisi'l-ihirâz ani'l-vebâ* ismiyle kaleme aldığı ve daha sonra *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ* adıyla Türkçeye çevirdiği eser, türünün ilk örneklerinden biridir.¹² 1254/1838 yılında Arapça orijinaliyle birlikte basılan risaleye Eski Rumeli Kazaskeri Seyyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi, vakanüvis Sahaflar Şeyhizâde Es'ad Efendi, Mehmed Refi' el-Çerkeşi, Kethüdazâde Mehmed Arif Efendi, Kuyucaklızâde Mehmed Âtîf Efendi gibi Osmanlı ulemâ ve ümerasından üst düzey isimler takriz yazmışlardır.¹³ Bu takriz sahipleri aynı zamanda, karantina uygulamasının başlatılması ve nizamname hazırlanması için kurulan heyetteki isimlerdendir.¹⁴ Kısa süre sonra

¹² Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ* (İstanbul: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1254), 59.

¹³ Takrizler ve yazarları için Kurşun şöyle demektedir: "Takrizlerin sahipleri de ilginçtir. Karantinanın kuruluş aşamasında meşveret meclisinde yer almış ulemanın tamamı ayrıca ulemeden sayılan Bosna Valisi Davud Paşa, Sultan'ın İmamı Esseyyid Muhammed Zeynulabidin de bu esere takrizler yazarak muhtevayı onayladıklarını ağdalı ifadeleri ile gösterirler. Ortak bir yaklaşım olarak risale "eşi ve benzeri olmayan, eskilerin yazmadıklarını yazan bir eser" şeklinde takdim edilir. Muhtemelen içindeki fikirlerin daha etkili olması; ayrıca devlet ricali ve ulema tarafından da benimsendiğini göstermek için bu yola başvurulmuş ve muhtemel itirazların önü alınmıştır." Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", 54-5.

¹⁴ Karantina Meclisi'nin kuruluşu ve mecliste bulunanların tam listesi için bkz. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 265-276. Meselenin şer'î yönüyle ilgili

Tanzimat'ın ilan edildiğini düşününce bu liste aynı zamanda Osmanlı üst bürokrasisinde Tanzimat'ı planlayan ve icraya koyan isimlerden oluşmaktadır.

II. Mahmud'a arzettiği bu eserini kaleme alma sebeplerini zikrederken İslam dünyasında modernleşmenin getirdiği birçok probleme de açık ve kapalı temas eden Hamdan Hoca risalenin sonlarına doğru karantinayı uygulayanların küfre düştüklerini iddia eden bir risaleye de atıfta bulunur.¹⁵ Tecrübelerine dayanarak karantina uygulamasının salgın hastalıklarda ve özellikle vebada niçin uygulanması gerektiğini dinî ve siyasî gerekçelerle izaha çalışır. Hamdan Hoca'nın risaleyi kaleme alırken karantina uygulaması bağlamında ele aldığı konular aynı zamanda din-modernleşme bağlamında okunmaya müsaittir.

Risalenin kaleme alındığı yıllar İstanbul merkezli modernleşme tartışmalarının da alevlendiği bir zamana denk gelir. Risale Nizâm-ı Cedîd teşebbüsünün akim kaldığı, yenîçerilerin ortadan kaldırıldığı, yeni bir ordunun kurulduğu ve bunlar etrafında alevlenen tartışmaların Tanzîmât'ın ilanı ile taçlanacak bir dizi mühim ve Osmanlı tarihi için çok büyük değişikliklerle aynı kadrja girmektedir. Es'ad Efendi'nin *Üss-i Zafer'i ve İbnü'l-Annâbî'nin es-Sa'yü'l-Mahmûd fi nizâmi'l-cünûd'* başta olmak üzere yeni kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye birliklerinde okutulmak üzere İmamzâde Es'ad Efendi tarafından kaleme alınan *Dürr-i Yektâ* gibi, ıslahatları meşrulaştırmaya matuf eserler arasına Hamdan Hoca'nın *İthâf*'ını eklemek mümkündür. Karantina beyannamesi kabul edilebilecek bu risale/layihanın etki sahası geniştir.¹⁶ Araştırmacılar Hamdan Hoca'nın risalesinin, karantina heyeti ile ilişkisini göz önünde bulundurarak ve arşiv belgelerine dayanarak bizzat padişah iradesi ile hazırlandığı kanaatine sahiptirler.¹⁷ Kurşun'un aktardığı arşiv belgesi de bu durumu desteklemektedir: "2000 nüsha basılan kitabın 625 adedi ciltlenerek yine Padişahın iradesi ile aynı yılın Ekim ayı

---

olarak Es'ad Efendi'nin görevlendirildiğini ve karantinanın cevazına dair fetva ve *Takvîm-i Vekâyi'* de çıkan yazının muhtevası için bkz. S. 267-8.

¹⁵ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 129.

¹⁶ Kurşun, "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)", 51. Hamdan Hoca'nın karantina uygulamasının başlatılmasında oynadığı rol için bkz. 50-51

¹⁷ Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, 265.

başında ücretsiz dağıtılmak üzere İmparatorluğun çeşitli yerlerine gönderilir, geri kalanlar da matbaada 9.5 kuruş fiyatla satışa sunulur.”¹⁸ Risalenin bu şekilde benimsenmesi, dağıtılması aynı zamanda modernleşmeyle alâkalı olarak ortaya atılan fikirlerin de bu zaman diliminde yaygınlık kazanması anlamına gelmektedir.

Hamdan Hoca bu risaleyi, vebâ salgınını önlemek üzere karantina uygulamasını teşvik etmek amacıyla kaleme almış, meselenin dinî ve sıhhi yönlerini detaylı şekilde ortaya koymuştur.¹⁹ Özellikle askerî ıslahatlarla paralel şekilde tedbir ve i’ dâd-ı kuvvet bağlamında modernleşmenin teşvik edildiği risalede kâfirlerden bir şey alma ve kafirlere benzeme meselesi mühim yer tutar.²⁰ Bu manada risale daha önce kaleme alınmış *Üss-i Zafer* ve *es-Sa’yü’l-Mahmûd* gibi eserlerle uyumludur. Esere takriz yazan ve Karantina Meclisi başkanı olan Es’ad Efendi’nin bu minvaldeki esere sahip çıktığı ve padişaha ulaşmada yardımcı olduğu açıktır. Bu sayede bu fikrin yaygınlaşması adına *es-Sa’yü’l-Mahmûd*’un tercümesi veya İmamzâde Es’ad Efendi’nin kışlalarda okutulması için kaleme aldığı *Dürr-i Yektâ* ilmihali gibi bu risalenin de yaygınlaşmasına matuf bir gayret sezilmektedir ve bu gayretin merkezinde de Vakanivüs Es’ad Efendi bulunmaktadır. Türkçe çevrisini; “risâle-i mezkûre lisân-ı Türkî’ye terceme olunsa *âmmе-i ibâdullaha dahi nef’î âid ve fâidesi zâid olacağı...*” ibaresi, bu yaygınlaşma çabasını desteklemektedir. Hamdan Hoca Arapça olarak kaleme aldığı eserini sonrasında kurulan heyetin de bir faaliyeti olarak Türkçeye çevirmiş ve bu padişah iradesi ile yaygınlaşmıştır.

¹⁸ BOA, HAT 25865, 25865 A,’ dan naklen, Kurşun, “Osmanlı Cezayiri’nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)”, 54.

¹⁹ Eser ve muhtevası ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Kurşun, “Osmanlı Cezayiri’nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)”, 50-55.

²⁰ Karantina ve tedbir karşıtı bir literatürün varlığı göz önünde bulundurulursa Hamdan Hoca’nın hem bu birikimle yüzleşmesi hem de dinî muhtevayı yeniden yorumlaması gerekmiştir. Literatürde fikriyatına yakın bulduğu isimlere gidiş-gelişler yapan Hamdan Hoca’nın İdris-i Bitlisî gibi isimlere de referanslar vermesi İstanbul merkezli literatüre de vukufiyetini göstermektedir. Risalenin içeriğindeki fıkıh ve hadis literatürüyle ilgili yoğun tartışmalar bulunduğu da dikkate alındığında risalenin bu bağlamı incelemeyi hak etmektedir.

2. Tedbir ve İ'dâd-ı Kuvvet

Tedbirin, i'dâd-ı kuvvetin yani düşmana karşı hazırlık yapmanın ehemmiyeti konusunda hemfikir olan Osmanlı ulemâ ve ümerasının bunu hangi meseleler ve alanlar üzerinden yapacağı ile ilgili fikirleri giderek belirginleşmeye başlamış ve "gavur"dan bir şey almanın aklî olarak reddedilemeyeceğine ikna olmuşlardır. İslahata taraftar ümerâ ve ulemânın meseleleri meşrulaştırırken bu hususu ön plana çıkardıkları görülür. Akıl, bilgi, ahlak ve bunlardan hasıl olmuş iyiliğin kendilerinde yani dinlerinde bulunduğu inanan zihinlere bunların kendisinin dışında başka bir kaynaktan alınması gerektiğini izah etmek hayli güçtür. Bu sebeple gavurların askerî başarıları yanı sıra siyasî ve ekonomik başarıları da yavaş yavaş fark edilmeye hatta dikkate alınmaya başlayacaktır. XIX. asrın başlarından itibaren payitaht merkezli bir dizi hadisede de görüleceği üzere özellikle askerî ıslahatlarda yaygın şekilde kullanılan referans i'dâd-ı kuvvet fikri etrafında dönecektir. III. Selim'in ıslahatları ile gündeme gelen ve askerî modernleşmeye karşılık geliştirilen dinî argümanlara cevap niteliğinde bu fikri terviç eden ayet ve hadislerle yönelindiği de gerçektir.²¹ Benzer argümanlar yeniçeriliğin kaldırılması sonrası kaleme alınan risalelerde de görülecektir.²² Daha çok askerî alanda şekillenen ve meşrulaştırması diğer alanlara göre daha kolay olan ıslahatlara, Hamdan Hoca karantina uygulamasını ilave edecektir. Bu noktada artık düşmana karşı i'dâd-ı kuvvetten ziyade tedbir fikri etrafından cereyan eden bir meşrulaştırma görürüz. Hamdan Hoca, karantinaya karşı çıkanlara doğrudan "görmüyor musunuz Batılılarda karantina var ve veba yok" fikri merkezinde hitap etmektedir: "Ol seferlerimde Frenk memâlikin intizâm-ı ahvâllerini müşâhede etmiş iken *kavâid-i siyasîleriyle* cumhurlarını mazarratdan sıyânet etmeleri şöyle idi ki vebânın def' için tecrübe ettikleri ihtirâzın menfaatini isbât u riâyet ettiklerinden nice yüzyıllardan berü memleketlerinde vebânın vukû ettiği yokdur."²³

²¹ Nizâm-ı Cedîd teşebbüsüyle alakalı Padişaha takdim edilmek arzusuyla kaleme alınmış bir risale için bkz. Dihkenizade Ubeydullah Kuşmânî, *Nizam-ı Cedide dair bir risale Zebire-i Kuşmânî fi Ta'rif-i Nizâm-ı İlhamî*, haz. Ömer İşbilir, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006).

²² Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, *Üss-i Zafer: (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, haz. Mehmet Arslan, (İstanbul: Kitabevi, 2005), 34-38.

²³ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 61.

Hamdan Hoca'ya göre bu husus çok açıktır. Karantina uygulamasını benimseyen Müslüman memleketleri de aynı başarılı sonuçları elde etmişlerdir. Cezayir'i işgal eden Fransızların ilk yaptığı işlerden biri de karantina uygulaması olmuştur ve neticesinde yüzyıllardır vebaya maruz kalan Cezayir bu beladan kurtulmuştur. Bu gerçeklikten hareketle kâfirlerden bir şey almanın aklî olarak reddedilir bir tarafı yoktur. Müslümanların kendi salahiyetleri için tedbir almalarında ve bu tedbiri kâfirlerden öğrenmelerinde dinî bir sakınca bulunmamaktadır:

“Güneş doğması gibi zaruri şeylerin delile ve bürhâna tevakkuf eder ise asla bir sahîh kâide-i mantkiyyemiz bulunmaz. Kaç yüzyıllardan beri Frenk memleketinde karantina olduğundan bi-iznillah memâliklerinde vebânın vukû' ettiği yoktur ve bazı memalik-i İslâmiyye'de karantinayı icad ettiklerinden beri vebâ vukû' etmedi ve karantinasız olanların ekseriyâ vebâsız kaldıkları yoktur... Fransızların Cezâir'e tasallut ettiklerinde yedi sekiz seneden beri karantina ettiklerinden bi-iznillah vebânın vukû' ettiği yoktur... bu hususlar insafla teemmül olduk da tecrübenin sübutuna sened olacağı müsellemdir bu sûretde insan ihtirâz idüb tesiri Hak teâlâ'ya isnâd ettiğinde haram olacak bir şey olmadığından başka kerâhete vesile olacak illet dahi yoktur.”²⁴

Hamdan Hoca'ya göre karantina meselesi, bir isimlendirmeden ibarettir: “Bu türlü ihtirâzın diyâr-ı İslâmiyye'de müsta'mel olmadığından frenkçe isminden ma'adâ Müslümanca ismi yoktur isti'mal ve tesmiye frenklerden sebkât ettiği cihetden mekruh ya haram olamaz.”²⁵ Çünkü ortada şeriata ters bir şey yoktur. Batılılar bir işte önce davrandıkları için işin tabiatı değişmez: “Bu zikr ettiğimiz keyfiyetlerde şeriâte muhalif ve kerâhete vesile olacak nesnelere yoktur mücerred bu tertibe Frenklerin sebkât etmeleri ve frenkçe karantina nâmından maada Müslüman lisanıyla ismi olmadığı kerâhete ve hürmete sened olamayacağı bedîhîdir.”²⁶

²⁴ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 107-8.

²⁵ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 86.

²⁶ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 125.

Hamdan Hoca bu fikre karşı çıkan mutaassıplara; karantina fikrinin batıların dinlerinden kaynaklanmadığını, Cezayir'in yıllardır vebadan neler çektiğini, ne kayıplar yaşadığını buna karşılık Frenklerin karantina uygulamasıyla bu meseleyi hallettiklerini hatta birçok meseleyi de bu yolla çözdüklerini söyler:

*"İ'tikâd-ı fâsîdelerince hüsn-i tedbirleriyle ömr-i tabîilerine reşide olmalarından rahatlarını iğtinâm ederek mühim san'atları mîras gibi birbirlerinden tahsîl idüb sonra gelenler üstazlarına fâik oldular ve medâr-ı siyâsetleri olan mevâdd-ı askeriyelerini ve ticaretlerini bi-hasbi'l-îmkân kemâline erdirdiler biz kendi ricâl-i mu'temedlerimizi sıyânet etmeyerek tazyi' ettiğimizden istidrâcla Frenklerin bizim ile cenk etmeğe hâcetleri kalmadı. Acaba ne makûle kimesneleriz ki hânemizi kendimiz harâb idüb za'af hususunu kuvvet idüñüb serâb makulesi hayâlâtı kendimize kuvvet ve me'âş addederiz."*²⁷

Bu ifadelerde, daha sonraları gavurun tekniğini alalım fakat ahlakını almayalım şeklinde formüle edilecek bir telakkinin ilk izlerini görürüz. Gavurun yaptığının dininden bağımsız olduğu tezi daha sonra madalyonun öbür tarafında bulunan Müslümanın yaptığının Müslümanlığından bağımsız olduğu fikrine dolayısıyla da modernleşmenin en belirgin karakteristiklerinden biri olan İslâm-Müslüman ayırımına imkan tanıyacaktır.²⁸

Islahatların aklî izahından daha da önemli olanı dinî olarak izah edilmesidir. Bu dönem ıslah risale ve layihalarında bu husus giderek ağırlık kazanmıştır. Önceki dönem ıslah layihalarında dinî ton oldukça düşüktür. Çünkü muhatap padişah ve üst bürokrasidir. Oysa bu dönem ıslah layihalarının muhatabı geniş halk kitleleridir. Bu sebeple risale ve layihalarda dinî izah ve vurgular giderek artmıştır. Ortaya koyduğu aklî izahların mutaassıp çevreleri ikna etmede yetersiz olduğunun farkında olan Hamdan Hoca, öncelikle ayet ve hadislerle tedbir almanın önemine dikkat çeker. Sakınmayı, korunmayı emreden ayetlerden sonra hususen hadisler etrafında gelişmiş ve kökleşmiş kanaatlerle hesaplama yolunu tutar. Özellikle

²⁷ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 63.

²⁸ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, (İstanbul: Kitabevi, 1997), 26.

kullanılan ibarelerin ve ıstılahların literatürdeki yaygın karşılığı yerine farklı anlamlara başvurur ve bu anlamları çeşitlendirmeye çalışır. Diğer taraftan modernleşmeye engel olarak gördüğü ıstılahların tasavvufî tazammunlarına başvurur ve bir imkân olarak tasavvufun katmanlı dilini yoklar. Peygamber Efendimizin kaderi, teslimiyeti ve tevekkülü emir ve tavsiye eden hadislerini bu minvalde izah eder:

“Kemâl-i sıdkla Hak Teâlâ hazretlerine tevekkül etmesi ve esbâb-ı mezkûreyi terk etmesi ve meyyit gibi Hak Teâlâ hazretlerine teslim olması *her ne kadar makâm-ı âlî olduğunu inkâr etmeğe mecâlimiz yok ise de umûmen halka teklif olunmaz ve Peygamberimiz aleyhissalâtü ve’sselâm hazretleri evliyâ-i mütevekkilinin umûmen ekmelleri ve efendileridir ve bazı akvâl ve ef’âl-i nebeviyelerinde bu makâm-ı ekmele irşâd buyurmuş iken havâss ashâbından maâda umûmen halka teklif buyurmamıştır.*”²⁹ Buna örnek olarak da hurmaların aşılmasıyla ilgili hadiseyi ve buna dair varid olmuş hadisi zikreder. Hamdan Hoca’nın yorumuna göre hurmaları aşılamaııp bırakmak tam bir tevekkül halini ifade eder. Ama herkes bu seviyede bir tevekkül haline sahip olmadığı için Peygamberimiz herkese bu tevekkül halini şart koşmamış ve hurmaların aşılmasıyla ilgili “siz dünyanıza ait işleri daha iyi bilirsiniz” müsaadesini vermiştir. Modernleşme tarihimiz boyunca farklı bir şekilde anlaşılan ve Peygamberin dindeki konumuyla ilgili yargılarda referans olarak kullanılan bu hadiseyi başka bir veçheden yorumlamıştır.³⁰ Hamdan Hoca benzer bir yaklaşımı yine modernleşme boyunca sıklıkla referans olarak kullanılan tâun hadisinin yorumunda da gösterir.³¹ Halife Hz. Ömer’in Şam ordularını denetlemeye gittiğinde Amvas’ta başlayan tâun dolayısıyla bölgeye girip girmemeyi yanındakilerle müzakere etmiş ve burada takındığı tavır modernleşme boyunca doğru kader yorumu olarak kabul edilmiştir.³²

²⁹ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 79.

³⁰ Hadisle ilgili yapılmış bir yüksek lisans çalışması için bkz. Abdullah Taha İmamoğlu, *Hurmanın Aşılması/Döllenmesi ile İlgili Rivayetin -Tetkik, Tahlil ve Tenkidi-*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005).

³¹ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 88.

³² Bu hadis ve hadise bağlamında Hz. Ömer’in tavrının yorumu ile ilgili bkz. Rıdvan Özding, “Allah’ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XII/1, (2014), 295-318.

Hamdan Hoca i'dâd-ı kuvvet manasına gelebilecek ayetleri meseleye ilişkilendirerek Osmanlı kamuoyuna, Müslümanlara yaklaşan tehlikenin büyüklüğünü ve tedbir almak gerektiğini tekrar tekrar hatırlatmaktadır: "Zira Hak Teâlâ Hazretleri Kur'an-ı Kerim'de "huzû hızzaküm"(Nisa 71) buyurmuştur. Allahu a'lem *düşmanlardan hızz üzere olasız* manasınadır ve dahi "ve e'iddu lehüm me-steta'tum" (Enfal 60) buyurmuştur. Allahu a'lem *mümkün olduğu kadar düşmanlara isti'dâd üzere olasız* manasınadır ve yine "velâ tulkû bi-eydiküm ilâ-t-tehluketi (Bakara 195) buyurdu. Allahu alem *kendi ihtiyarınız ile nefsinizi tehlikeye atmayasız* manasınadır."³³

Yukarıdaki ayetleri hurmaların aşılınması ile ilgili ilkâh hadisinde olduğu gibi katmanlı bir anlamlandırmaya tabi tutmak imkanı varken ve bu naslar tasavvufi manalara yorulabilecekken Hamdan Hoca bunu yapmaz. O, bu ayetleri, modern dönemde kullanılacağı şekilde, insanları kendileri ve Müslümanlar için çalışmaya, çaba göstermeye, tedbir almaya davet eden manalara gelecek şekilde anlamlandırmaktadır. Artık bu ayetlerle Müslümanlar daha fazla dünyaları için gayret etmeye ve çalışmaya teşvik edilecektir. Bu aynı zamanda Müslümanın kendi mukadderatına sahip çıkmaya davet edilmesidir. Hamdan Hoca tedbir almayı ve düşmana karşı kuvvet hazırlamayı ıslahatların meşrulaştırılmasının merkezine yerleştirirken her türlü sebebe ve vesileye başvurmayı içine alacak şekilde hukuki bir prensibe yaslanır: "Vech-i meşrû' üzere kudret-i hâdisemizi sarf edip *celb-i menfaate ve def'-i mazarrata* irtibatı olan sebepleri isti'mâl etmemiz dahi vâcibdir."³⁴

Def'-i mazarrat ve celb-i menafi şeklinde formüle edilen ve zamanla mazarratın def'inin evlâ olduğu bir ilkeye dönüşen bu davette öncelik kötülüğün defedilmesine verilmiştir. Artık Müslümanlara, devlete yönelik tehlike ve tehdit algısı bu mazarrat kapsamına girer. Böylece diğer öncelikler kısmen zaafa uğrar. Modernleşme boyunca düstur haline getirilen ve Mecelle'de de yer alan bu prensip öncelik ve tercihleri belirleyecek bir ilkeye dönüşecektir.

³³ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 77.

³⁴ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 78.

3. Kâfirlerle Münasebetler

Modernleşme asırları boyunca Müslümanların, Osmanlı ulemâ ve umerâsının, zihin dünyasında iki travmatik durum hep var olagelmiştir. Bunlardan ilki “kâfirden bir şey alma”nın dinî ve psikolojik imkânı veya zorluğu, diğeri de “kâfire benzeme” endişesidir. Bu iki endişenin başta Osmanlı olmak üzere bütün İslâm dünyasında din-siyaset ilişkilerinden psiko-sosyal süreçlere kadar birçok unsura derinden tesir ettiği vakidir. Aslında bu tür soru ve sorgulamaların tarihî olarak karşılığının olduğunu bilinir ve özellikle de fetva kitaplarında bu ilişkinin zemmedildiği ifadelere ve hükümlere sıklıkla tesadüf edilir. Modernleşme devrine intikal edildiğinde kâfirlerle münasebetler yeni bir şekle bürünmüş ve tarihin tecrübe etmediği bir retorik ve tartışma alanı açılmıştır. Ulemânın ve umerânın yapılan ıslahatları meşrulaştırmak, geniş halk kitlelerine bu faaliyetlerin dinle ilişkisini izah etmek ve muhtemel içtimâî ve siyasî sonuçlardan kaçınmak için giriştikleri çabalar din-modernleşme ilişkileri açısından birçok malzeme barındırır. Bu ıslahatların ve modernleşme çabaları destekleyen ve bizzat icra eden ulemânın, bunu hangi dinî gerekçelere dayandırdığı, hangi argümanları ileri sürdüğü, itirazları nasıl karşıladığı ve nihayetinde girilen çabanın ne tür sonuçlara yol açtığı bugün için de ilgi ve dikkati celbetmeye devam etmektedir.

Osmanlı üst bürokrasisinin tarih boyunca ötekisi olan kâfirlerden bir şey alma hususunda oldukça rasyonel davrandığını söylemek mümkündür. Hususen askerî teknolojinin alınması ile ilgili çok daha pragmatist davranıldığı açıktır. Özellikle II. Mahmud devri reformlarına kadar hem teknolojinin alınması hem de bu teknolojinin öğretilmesi ve kullanılması bağlamında kâfirlerin devlet işlerinde ve askeriyede istihdam edildiği mâlumdur. Hatta bu kimselerin sureta da olsa Müslüman oldukları da vakidir. Fakat yeniceriliğin kaldırılması ve yeni bir askerî sisteme geçilmesi de dahil olmak üzere kılık kıyafeti de içine alan bir dizi düzenlemenin “kâfirden bir şey alma” mevzusunu yeniden alevlendirdiği söylenebilir.³⁵ Diğer taraftan II. Mahmud ıslahatlarının geçmişteki teşebbüslere nazaran halk nezdinde daha

³⁵ Bu süreçte ulemâ içerisindeki değişim ve dönüşüm için bkz. Avigdor Levy, “Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud’un Askerî İslahatı”, çev. Osman Bayraktar, *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebubekir A. Bagader, (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 29 vd.

görünür olması da meseleyi canlandırmış olmalıdır. Yeniçeriliğin kaldırılması sonrasında üst düzey ulema ve bürokrasi tarafından kaleme alınan ve tercüme edilen metinlerde i' dâd-ı kuvvet ve tedbir düşüncesi yanında kâfirlerden bir şey alma ve kâfirlere benzeme meselesinin de dikkatli şekilde işlendiği görülmektedir.

3.1. Kâfirlerden Bir Şey Almak

Batılılardan bir şey almanın veya onları taklit etmenin önündeki bazı psikolojik engeller bulunmaktadır. Bu psikolojik engellerin başında dinî telakki tarzı gelir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Müslümanın kâfirden bir şey alması, başlı başına bir meseledir. Bu yüzden ıslahat yapmak ve bunu geniş kitlelere benimsetmek isteyenlerin yapması gereken şey Batılılardan alınacak şeylerin onların dinleriyle alâkalı olmadığını dillendirmeyi ve kamuoyunu buna ikna etmeyi gerektirmiştir. İdareciler nezdinde ihtiyaç temelli olarak daha kolay izah edilebilen bu hususlar geniş kitlelere aksettirildiğinde problem haline gelmektedir. Bu sebeple düşmana karşı kuvvet hazırlama, tedbir alma gibi gerekçelerin yanında alınan şeyle kâfirin ilişkisi ve alınan şeyden dolayı kâfirin durumunda değişiklik olup olmayacağı meselesi de Müslümanların zihnini meşgul etmiştir.

Müslümanlar için -Batılı bir seyyahın tespitine göre- “tiksinilen” bir varlık olan kâfirden bir şey almak, ona muhtaç olmak ve ondan iyi bir şey sadır olacağına inanmak başlı başına bir meseledir. Bu sebeple ilk temsilciler kâfirle alınacak şeyin arasını ayırma çabasına girişmişler ve kâfirin, bildiği ve yaptığı bir şeyden dolayı üstün ve iyi olmadığını ve bir şey alınsa bile kâfirlerin statüsünde bir değişiklik olmadığını ileri sürdüler:

“Kelâm-ı hikmet ve akvâl-i ma'rifetin azîz ve mu'teber olduğundan her ne kadar ednâ kimesneden sâdır olmuş ise de müstefîd olmakdan abâ ve te'âzîm etmesi ukalânın şânından değildir ve menfaati tahsîl etmek için kabulüne mübâderet etmek gerektir. İşte bu makûle kavâidi ihmâl etmekten Ehl-i İslâm'a ârız olan ihtilâli ve bazı kimesnelerin inâd-ı bâridi iltizâm idiüb taassub ve tasallub tarikine sülûk etdiklerinden emr-i me'âş-ı dünyeviyede Frenklere nisbet olunan eşyâları irtikâb etmeyerek ibâdullahı uruz eden mazarratları def' itmeğe sa'y etmezler ve

*mazarratın menşeiini bilmekten abâ vu imtinâ' ettiklerinden zu'mlarınca Frenklerin isti'mâline sebkat ettikleri hususlar her ne kadar dîne taalluku olmayub umûr-ı dünyeviyyeden ise de küffara mahsus olduğunu i'tikâd idüb mazarrat-ı âmmeye râzı olduklarından mâ'adâ bazan Frenklerin tedbirât-ı ma'îşetlerinde şer'an ve tab'an müstahsen olan tertîblerine istihsân edenleri dahi dahil ettikleri gibi tesallubânelerinden neş'et eden musibetleri sevâb ad itmelerini müşâhede etmiş idim."*³⁶

Kâfirlerle imal ve istimal ettikleri şeylerin arasını ayıran ve bu işe karşı duranları tenkit eden Hamdan Hoca, karantina uygulamasının Batıların dinlerinden kaynaklanmadığını ısrarla tekrarlar: "Nev'an küffârın diyânetlerine taalluku olmuş olsa mutaassıblara 'özü olması mümkün idi lâkin asla taalluku yokdur."³⁷ Karantina uygulamasının Müslümanlar için muhtemel faydaları ön plana çıkararak meseleyi bu işe karşı çıkanlara getirerek "Frenklerin tedbirât-ı ma'îşetlerinde şer'an ve tab'an müstahsen olan tertîblerine" müracaat eden ve birçoğu kendi etrafında bulunan ulemâ ve ümeraya yönelen eleştirileri cevaplandırır. Kâfirden bir şey almanın meşruiyetini çok başka alanlarda da yoklamaya devam eder. Hatta ötekenden bir şey alma hususuna farklı bir zaviyeden bakarak cinlerle veba ilişkisini irdeledikten sonra meseleyi cinlerden bir şey alma mevzusuna getirir:

*"Tecrübe-i muttarıda ile ma'hûd ihtirazla ta'nlarından emîn olması mukarrerdir ve keyfiyet-i ta'nlarını bilmesi lazım değildir. Nev'-i benî âdemin düşmanından menfaati tecrübe olunmuş meteris ve kalkanı isti'mâl itmesi mu'tâd iken nev'-i cinnîden olan düşmanlardan menfaati tecrübe olunmuş ihtirâz-ı ma'hûdu isti'mâl etmesi kıyâsdir insandan ve cinnîden düşmanlarımızın bize olan tasallut ve mazarratlarını mümkün vechile def' itmesi ol mazarratın bu türlü mazarratın def'ini istemesi meşrû'dur."*³⁸

³⁶ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 61.

³⁷ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 62.

³⁸ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 116.

3.1.1. Teknik/teknoloji İnsanlığın Ortak Mirasıdır

Kâfirden bir şey almanın meşruiyeti bugünün problemi değildir. Geçmiş ulemâ da meselenin halli için kafa yormuştur.³⁹ Önceki devirlerde dile getirilmiş tecrübe ve ilkeler bu dönemde yeniden gündeme gelmiş ve özellikle dinî modernleşmeye katkı yapacak tarihî referanslar ve yorumlar bu ilk modern metinlerin sıklıkla başvurdukları kaynaklar olmuştur. Hamdan Hoca da risalede sık sık İmam Gazzalî'nin *Müncıkız*'ına müracaat ederek tıp, mantık ve felsefenin kâfirlerden alınıp alınamayacağını tartışır.⁴⁰ Bu bağlamda Hamdan Hoca modernleşmenin temel rükünlerinden biri haline gelecek olan hikmet hadisine başvurur: "Esbâbın sebebiyeti ve illetlerin illiyetleri ve şurûtun şartları nass-ı şer'îyle ve bazan tecrübe ile sâbit olduğu müsellemdir ve usûl-i dîniyyeye muhâlif olmadıkça şer'an makbuldür." Çünkü Peygamber Efendimiz: "Araplardan sübut eden tecrübeler ile amel etmekte beis yoktur" demiştir. Hamdan Hoca'nın yorumuna göre tecrübenin Araplara tahsis edilmesini gerektirecek bir durum da yoktur. Zaten ulema sadece önceki Arapların değil Yunanlılar başta olmak üzere birçok millet ve kavmin tecrübelerini almakta bir beis görmemişlerdir. Çeviri hareketleri başta olmak üzere İslam tarihi boyunca birçok örneği olan bu hususu en iyi tıpla ilgili bilgilerin alınmasında müşahede ederiz. Çünkü ilk dönemlerde hekimlerden öğrendikleri ilaçları Arapçaya tercüme edip onlara uygun tedaviler geliştirmiş, ilaçlar bulmuşlardır. Felsefeciler dinî inançlara doğrudan taalluku olmayan "kelâm-ı hikmeti" onlardan hem öğrenmiş hem de öğretmişlerdir. Bunun en açık formülasyonu, Peygamberimizin "hikmet müminlerin telef olmuş hayvanları

³⁹ Benzer yaklaşımları farklı devir ve disiplinlerden ulemada müşahede etmek mümkündür. İbn Rüşd, *Faslu'l-makâl*'in girişinde eskilerin kitaplarını incelemenin meşruiyetini izah ederken kâfirlerden bir şey alma hususuna değinir: "Kaldı ki, bizden başkaları bu konu üzerinde araştırma yapmış ise açıktır ki, araştırdığımız alanda görüşleriyle bizi önceleyenlerden yardım almamız gerekmektedir; söz konusu "öteki" ister bizim dinimizden olsun ister olmasın, fark etmez. Çünkü kurban kesmenin dine uygun olması için kesimde kullanılan âletin gereken şartları taşınması durumunda, bizim dinimizden olan veya olmayan birine ait olmasının bir önemi yoktur. "Bizden başkaları" derken İslam dininden önce [yaşamış] eskilerden (*kudemâ*) bu konular üzerinde araştırmada bulunanları kastediyorum." İbn Rüşd, *Felsefe, Din ve Te'vil: Faslu'l-makal fi takrîr mâ beyne's-şeri'a ve'l-hikme mine'l-ittisâl*, neşir, tercüme ve inceleme Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik, 2019) 29.

⁴⁰ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfü'l-üdebâ*, 83 vd.

gibidir buldukları yerde alırlar” şeklindeki buyruğunda hulasa edilmiştir. “Tecrübenin sübutu rivayet kabilindedir şehâdet kabilinden olmayıp İslâm’a ve adalete mevkufl olmadığı” İmam Karâfî’nin *Fürûk* adlı eserine referansla temellendirir.⁴¹ Hamdan Hoca modernleşme boyunca sık sık referans gösterilen hikmet hadisine ilk başvuran kimselerden biridir.⁴² İlmin Çin’de de olsa alınması yönündeki tavsiyeyi hatta emri de işin içine kattığımızda sonraki dönemin bakış açısını belirleyen dini referansların bu tarihten itibaren kullanılmaya başladığını görürüz. Mesela Hamdan Hoca’nın yakın olduğu Reşid Paşa dairesine mensup bir alim olan Hoca Kerim Efendi de Avrupa’dan döndükten sonra 1851’de kaleme aldığı *Tezkiretü’l-Ekâlim*’in mukaddimesinde ilmin Çin’de de olsa alınmasıyla ilgili hadisi zikretmektedir.⁴³

Hamdan Hoca’ya göre dine taalluku olmayan hususlarda gavurlardan bir şey almakta bir beis yoktur: “Frenklere mensûb olan kelâm-ı hakkı inkâr etmesi mahzâ ta’assub üzere mebni cehâletdir... nev’-i benî âdem bilmedikleri kelâma düşman olurlar beher halde tıb ilminde tecrübe ile sâbit olmuş hususları kabul etmesi ve mucibince amel etmesi icma’la sâbit olduğunda iştibâh yoktur.”⁴⁴ Bir nevi laik/seküler alan diyebileceğimiz tıp ve teknoloji gibi alanlar bu kapsama girmektedir. Zaten bu dönemde ıslahat fikrini destekleyen İbnü’l-Annâbî ve Es’ad Efendi gibi ulemâ da bu hususu dikkatle irdeleyip alınması yönünde telkinde bulunmuşlardır. İbnü’l-Annâbî, savaş aletlerini kâfirlerden almanın caiz olduğuna dair müstakil bir başlık açmıştır.⁴⁵ Eserin mütercimi Es’ad Efendi’nin bu meseleye hususen değindiğini tercümenin kenarına düştüğü notta daha net görüyoruz:

⁴¹ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 81.

⁴² Hamdan Hoca ile teşrik-i mesâisi olan ve risalesine takriz yazan Es’ad Efendi, tercümesinin sayfa kenarında bu hadisi zikretmiştir: “Mesâlih-i muktezıyye-i nizâmiyyeye dâ’ir olup, mübâh olan şeyleri: ‘el-Hikmetü dâletü’l-Mü’mini ahazehâ eynemâ vecede’ vefkince kefereden görüp ‘amel etmek câ’iz olduğuna, Velid b. Hişâm’ın haberiyle hazret-i ‘Ömer radyallâhu Te’âlâ ‘anh’ın kable fethi’ş-Şâm, Nasârâ’dan olan mülûkunun ef’âline tatbikan tedvîn-i dîvân buyurdıkları delâlet eder.” Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası*, 87. İbnü’l-Annâbî’nin metninde yer almayıp Es’ad Efendi’de zikri geçmesi Hamdan Hoca ile olan irtibatı akla getirmektedir.

⁴³ Hoca Kerim Efendi. *Tezkiretü’l-ekâlim*. (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı. Nadir Eserler. 910 AMA.), 2b.

⁴⁴ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 84.

⁴⁵ Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası*, 204-8.

“Bâlâda sebkât eden ahbâr-ı sahîha ve nukûl-i sarîha delâlet ettiği üzere, şeytân gibi bir mel’ûn-ı merdûdun i’âmâl ve Nemrûd gibi da’vâ-yı ulûhiyyet etmiş bir gebr-i kibr-âlûdun isti’âmâl eylediği mancınık -ki ber-vech-i muharrer- ulû'l-’azm olan Halîlullâh’a ih-ânet kasdıyla yapılmış ve: ‘Maslahat-ı ihâneti tezkîr eder’ deyü nesyen mensiyyen rütbesine götürmek melhûz iken, hazret-i Risâletpenâh, tenkîl-i a’dây-ı rû-siyâh için cengde kullanup ve keyfiyyet-i isti’âmâlini bir Yahûdî’den istifsâr eyledikleri me’âşir-i ehl-i İslâm’a üsve-i hasene ve şevâhid-i müstahsene iken: ‘Gavurun kullandığı âlâtı kullanmak ve gavurdan ceng ta’allüm etmek câ’iz değildir’ deyü hezeyân-tırâzlık gayet-i hamâkat ve nihâyet-i cehâletdir.”⁴⁶

Aynı ifadeleri askerî kışılarda okutulması için kaleme alınan ve daha sonra halk nezdinde de yaygınlık kazanan *Dürr-i Yektâ*’da İmamzâde Es’ad Efendî’nin cihadı anlattığı satırlarında da görürüz: “Barut, top, humbara ve bunun emsâli alât-ı harbiye ibtidâ millet-i ecnebiyede zuhûr edib sonra ehl-i İslâm dahi teallüm ve isti’âmâl etmedikçe a’dâ-i dîne mukâbele olunamadiğundan şer’an teallümü ve isti’âmâli lâzım olmuştur ve bunların külliyesinde maksad kahr-ı a’dâdır yoksa kefereye teşebbüh asla hayâl ve hâtıra gelmez.”⁴⁷ İbnü’l-Annâbî, Sahaflar Şeyhizâde Es’ad Efendi ve İmamzâde Es’ad Efendi gibi devrin önde gelen ulemâsı tarafından dillendirilen ve hadislerle, İslâm tarihinden örneklerle temellendirilen bu fikir Hamdan Hoca nezdinde de muteberdir: “Zaman-ı mütekaddimde harbe ve ok ve kılıç ile cenk iderler iken Frenkler barudu ve tûfengi ve topu icâd ettiklerinde bi-hasbi’l-iktizâ Frenklerden teallüm ve tahsîl ettiklerinde müstefid olması mehrûh demiş yok iken vâcib olduğu kavâidin muktezâsı idi.”⁴⁸ Dine taalluku olan bir mesele değilse kâfirden bir şey almak caiz ile vacip arasında gidip gelir. Eğer dine taalluku olan bir mesele olursa yani; “kavâid-i dîniyyeye muhâlefeti vukuunda terki mümkün değil ise ‘ez-zarûrâtu tûbihu’l-mahzûrât’ kaidesi ile isti’âmâl etmesi meşrudur.”⁴⁹

⁴⁶ Dilbaz, *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafaası*, 134.

⁴⁷ İmamzade Esad Efendi, *Dürr-i Yekta*, s. 86.

⁴⁸ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 128-129.

⁴⁹ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 84. Bununla ilgili benzer ifadeler *Mir’at*’da şeriatın önemli bir prensibi olarak yer alır. *El-Mir’at*, thk. Muhammed el-Arabî ez-Zebîrî, (Cezayir: ANEP, 2005), 92.

Modernleşmenin mühim prensiplerinden biri olarak hem hukukî hem dinî alanı genişletme imkan tanıyan ve Mecelle'nin de önemli prensiplerinden biri kabul edilen 'zaruretler mahzurları ortadan kaldırır' fehva ve fetvasına başvurur.

3.1.2. Kâfirler bunları Müslümanlardan Almışlardır

Modernleşme boyunca Batıda olan şeylerin alınması ile ilgili istifhamları izale etmek adına girilen çabalardan biri de alınacak şeyleri aslında Batıların daha önce Müslümanlardan aldıkları iddiasıdır. Bu iddianın ilk örneklerine Hamdan Hoca'nın risalesinde de rastlıyoruz. Karantina fikrinin aslında Batıya Müslümanlardan geçtiğini ve bunun da "bir yerde vebâ varsa oradan çıkmayın" emr-i nebevîsinden kaynaklandığını ileri sürer:

*"Hadîs-i nebeviyyede işaret olunmuş iken Müslümanların ihmal ettiklerinde müte'allakât-ı hayât-ı dünyeviyyeden olmağla Frenkler üzerine düşüb keyfiyet-i ihtirazda mâhir olduklarından vakt-i hâcetde re'yleriyle ve meşveretleriyle amel etmesi umûr-ı mühimmedendir ve ihtirazı Frenklere nisbet etmeleri mahzâ cehaletden nâşidir. Bu ihtirazdan maada ilm-i tıbda ve sair sinâ'î ameliyyâtda Frenklerden teallüm itmesi caiz iken bu makûle ümmet-i Muhammediyyenin selâmetlerine vesîle olur. Tertibde Frenklerden teallüm etmesi vâcib değil ise müstehab olduğuna iştibâh yokdur. Zaman-ı mütekaddimde harbe ve ok ve kılıç ile cenk iderler iken Frenkler barudu ve tûfengi ve topu icâd ettiklerinde bi-hasbi'l-iktizâ Frenklerden teallüm ve tahsîl ettiklerinde müstefîd olması mehrûh demiş yok iken vâcib olduğu kavâidin muktezâsı idi."*⁵⁰

Bu fikir, Batıyla ilk karşılaşan münevverlerce terviç edilmiştir. Hamdan Hoca'dan çok kısa süre sonra kaleme aldığı *Avrupa Risâlesi*'nde Mustafa Sâmî Efendi de bu durumu ihsas etmektedir.⁵¹ Yine modernleşmenin yeni bir evreye girdiği devrin başlarında kaleme aldıkları eserlerde Abdurrahman

⁵⁰ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 128-129.

⁵¹ Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risâlesi*, (İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1256), 36-7.

Sami Paşa ile Ziyâ Paşa da benzer çıkarımlarda bulunmaktadır.⁵² Hamdan Hoca bu durumun Batılılar tarafından da ikrar edildiğini dile getirir: “Zamanımızda ve mukaddemce Frenk tâifesi ... ve ilm-i hisâbı Müslüman kitâblarından ahz ettiklerine ikrâr ederler.”⁵³ Bu iddia, hem modernleşmeye karşı koymak hem de modernleşmeyi kabul etmek adına mühimdir. Çünkü bu savunma biçimi aynı zamanda niye geri kaldığımızı da açıklamaya yarar. Kâfirler, Müslümanlardan aldıkları bu müsbet ilimlere sarılarak dünya hayatını ve dünyaya taalluk eden işleri mamur hale getirmişler ve ilerlemişler buna karşılık Müslümanlar sadece şer’î ve dinî ilimlere daha fazla emek vermişler ve daha çok zaman ayırmışlar, dünyayı ilgilendiren ilimlere gereken önemi vermemişler ve tabir-i caizse şer’î ve dinî ilimlerle uğraşırken geri kalmışlardır:

“Ulemâ-yı İslâmın makâsıd-ı mütenevvi’anın zımında ilm-i tıb gibi farz-ı kifâyeye ulûmu ihmâl idüp ulûm-ı Arabiyyeye ve şer’iyyeye külliyyetlerini vermişler. Bu zikrolunan ulûmun cümlesi hayât-ı dünyânın müteallikâtından olduğu sebeben Frenklerin tefevvuk ettikleri ucub değildir. Zîrâ Hak Te’âlâ küffârın hakkında (Ya’lemûne zâhiran mine-l-hayâti’d-dunyâ) buyurmuşdur. Allahu a’lem hayât-ı dünyânın zâhirini bilürler ma’nâsnadır ve bu makâmda ta’assub idenlerin hatâları âşikardır.”⁵⁴

Hamdan Hoca’nın çizdiği çerçeve aynı zamanda modernleşmenin istikametleri ile de uyumludur. Meselelerin mevzubahis edildiği tarihlerden itibaren yavaş yavaş muteber olmaya başlayan ilimler değişmeye başlayacak ve ulemâ bu süreçte adım adım itibar ve mevki kaybedecektir. Hoca’nın bahsettiği şer’î ilimler zayıflarken ihmal edildiğini düşündüğü başta tıp olmak üzere dünyaya taalluk eden ve ulûm-ı müsbete kategorisine giren ilimler itibar kazanmaya, toplumun üst kesimi tarafından tercih edilmeye başlanacaktır. Medrese-mektep, şer’î-dünyevî ayrımlarıyla birlikte ilmin ve ulemanın mevkii, itibarı irtifa kaybetmeye başlayacaktır.

⁵² Abdurrahman Sami Paşa, *Rumûzü’l-Hikem*, (İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası 1287), 122-3. Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, (İstanbul: Tercümân-ı Ahvâl, 1280) II/510.

⁵³ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 82.

⁵⁴ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî’l-üdebâ*, 83.

Hamdan Hoca'nın kâfirlerden bir şey almaya dair yaklaşımında üç kademe bir anlayış tesis ettiği görülmektedir. İlk olarak kâfir ile kâfirden sadır olan şeyin arasını ayırma, ikinci olarak insanlığın ortak mirası gibi algılanacak hususlarda millet ve din aidiyetinin aranmaması gerektiğinin kabulü ve üçüncü olarak da alınacak/kullanılacak bilginin Müslüman kaynaklı olduğuna vurgu şeklindedir. Bu üç kademede sonradan modernleşmenin temel rükünlerinden olacak bazı prensipleri vazettiğini gördüğümüz Hamdan Hoca son olarak halâ dinî olarak kâfirlerden bir şey almanın sakıncalı olduğu durumlar vaki olursa o zaman da maslahata başvurmayı teklif eder.

3.2. Kâfirlere Benzemek

Nizâm-ı Cedîd teşebbüsü başta olmak üzere III. Selim ve II. Mahmud ıslahatlarının ana tartışmalarından olan kâfire benzeme meselesi Hamdan Hoca'nın da hesaplaşma gereği hissettiği meselelerden biridir. Gazzâlî'nin *İhyâ'*sından hareketle ilim sahiplerini bildirdikten sonra sözü cehl-i mürekkebe olanlara getirir ve 1245/1829 yılında Cezayir'de II. Mahmud'un ıslahatları arasında olan kılık-kıyafet meselesiyle alakalı halk arasında hoşnutsuzluk çıktığını nakleder. Payitaht'tan Cezayir'e gelen ve ıslahatları anlatması ve müdafaa etmesi beklenen Hacı Halil Efendi'nin kendi maslahatını gözeterek ve halkın tepkisini göz önünde bulundurarak "men teşebbehe bi-kavmin fehüve minhum" hadisini bu manaya hamlettiğini ve velvele çıkardığını dile getirir.⁵⁵ Bu iddianın İstanbul'da dile getirilip getirilmediğini bilmediğini söyleyen Hamdan Hoca şöyle devam eder:

"Ama şeriatimizde Müslümanların ve küffarın ayrıca ayrıca libâsları olsun deyü bir nas yokdur ve Peygamberimiz aleyhissâlâtü ve's-selâm hazretlerinin eyyâm-ı saadetlerinde ve Sahâbe-i kirâmın asrında ve Tâbi'in'in günlerinde kaç yüz bin müşriklerin imana geldiklerinde libâsını tağyir etmiş yâhud tağyir etsinler deyü emr olunmuş yokdur. Ömer ibnü'l-Hattâb hazretlerinin hilâfetinde küfre alâmet ettiği zünnârı takınmaktan başka libâslarını tağyir etmiş yokdur ve Peygamber aleyhissâlâtü

⁵⁵ Halil Efendi, Cezayir'in eski müftüsü olmalıdır. Cezayir Meselesi alevlenince Babiali tarafından tekrar Cezayir'e gönderilmiştir. Cavid Baysun, "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", 375.

ve's-selâmın libâs-ı şeriflerine müşâbih zamanımızda bir libâsımız yoktur ve mu'tâd olan don ve ferâce ve 'anteri ve kaftân ve yelek gibi libâsımız hayru'l-kurûn ki evvelki üç karnlarda yok ise de mübâh libâsdandır. El-aslü fi'l-eşyâi el-ibâhatün yani **şeriatde hükmü beyân olunmamış şeylerde asl olan ancak mübâh olmasıdır**. Frenklerin bizden mukaddem isti'mâl etmesine sebkât etmeleri yahud frenkçe pantolon gibi tesmiye olunması mübâh olan şeyleri haram ve mekruh ettirmez zira Hak Teâlâ buyurur ki: "Kul men harrame zînetâ(A)llâhi-lletî ahrace li'ibâdihî ve-ttayyibâtî mine-rrizk..."(Araf 32) Allahu a'lam Hak Teâlânın yokdan halk ettiği libas zinetinin ve güzel ta'âmları kullarına kim haram etmiş manasındır ve amma delil tutundukları hadîs-i şerif ki "men teşebbehe bi-kaomin fehüve minhüm" **cehl-i mürekkeplerinden müşâbehe ile teşbihin farkına varmadıklarındandır**. Allahu a'lem âhir kimesnelere kendini benzeden ol kimesnelerden olur manasına iken benzetmekle benzemenin farkları mâbeyne's-semâ ve's-semek gibi farkları vardır. Mesela billur kadehden kızıl renk şerbet nûş etmenin şürb-i hamra müşâbeheti var iken haram demiş yoktur **benzetmek kasdıyla dediğimiz niyet-i habîseden ibaretdir ve niyetin derûnda emr-i kalbî ve görünmez olduğundan ikrar etmedikçe zann-ı gâlibe helal olan şerbeti haram demesi sû-i zan olduğundan hatâdır ayetde "inne ba'de'z-zanni iismün"** buyrulmuştur. Allahu a'lam zan ile hükm etmesi bazı kere haram olur manasındır."⁵⁶

Devamında Peygamberimizin birine münafık diyen kimseye "kalbini yarıp mı baktın" hadisini zikrederek "zann-ı gâlibe helal nesneye haram denmesi caiz değildir" diyerek "'Ey peygamber, Allah'ın sana helal kıldığı bir şeyi kendine niçin haram kılıyorsun?" ayetini zikreder.⁵⁷ Hatta meselenin haramlığı ve kafire benzeme yönünü ortadan kaldırarak hükmü sevaba hamleder. Asker eğer savaşta daha faydalı diye tercih etmişse veya sultanın yani ulu'l-emrin emrini yerine getirmişse bu işten ayrıca sevap kazanacaktır:

"el-Hâletü hazîhi askerîni giydikleri libâsı isti'mâl edenler eğer

⁵⁶ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 132.

⁵⁷ Tahrim, 1.

cenkde hafif olub evâmîr-i sultâniyyeye imtisâlen giydiler ise sevaba nâil olacaklarına şübhe yokdur ve Müslümanların cümlesi bu niyet-i sâliha ile giymişler itikadında olması hüsn-i zannın mucibi olmağla Müslümanlığın şânındandır ve eğer Frenklerin isti'mâl ettikleri libâs yakışıklı ve güzel görüldüğünden ise mübâh kabilinden olduğu şöyledir ki Frenklerin ihtirâ' ettikleri lezzetlü ta'âmın mübâh olduğu gibidir ve kavâidin muktezasıdır. Zira ayet-i sâbıkada 'tayyibâtün mine'r-rızk' libâs zinetine ma'tuf olduğundan hükümlerini müşterek olmasını iktizâ eder. Frenklerin bir ta'âmı ihtirâ' etmeleri kerâhete sebep olamaz ise libâsa ihtirâ' etmeleri dahi ibâhat-i asliyyesini izâle etmez v eğer Frenklere olan muhabbetden giyip küfürlerine muhabbet etmeyerek ülfet cihetiyle isti'mâl etdiler ise terki evlâ mekrûhdur ve kerâhet tahrîmiyye derecesine varması ihtimaldir. Ammâ dîn-i İslâmı ve Müslümanları hayvan menzilesinde add idüüb intikâs iderek küffâra bâr u muhabbetleri olmak derecesine vardığı sûretde kerâhet tahrîme mûcibince kimisi ve benzetmesi bi't-tab' haram olur ve eğer küffârın küfürlerine muhabbet etdiğinden giymişler ise bu libâsı giymezen mukaddem beynehum ve beynallah kâfir olduklarına iştibâh yokdur ve bu niyet-i küfriyyelerini zikr etmedikçe hüsn-i zan mucibince evvelki niyet-i hasene ile isti'mâl etmelerine haml etmesi Müslümanların şânıdır. İşte bu husus fehîm olundukda "men teşebbehe bi-kaomin fehüve minhum" hadîs-i şerif her ne kadar umûmen zikr buyurulmuş ise de küfre alâmet olan şeylerde ve haramı isti'mâl etmekde benzetmeğe mahsusdur ve ekl ü şürb ü libâs gibi mübah şeylerde benzetmeğe şâmil değildir."⁵⁸

Başka bir kavme benzemeyi "dinî olarak ve inanç konusu yaparak" şartına indirgeyen Hamdan Hoca, i'dâd-ı kuvvet ve tedbir bağlamında modernleşmeyi zaruret kabul ederek meseledeki istifhamları giderdiği gibi teşviğin de perdesini aralar. Kafir elbisesine benzeyen libasları kullananlar yanında bunları hazırlayanların dahi sevaba ortak olduklarını dile getirir. Artık maslahat, meşruluğun ötesinde teşviğin aracı haline gelir. Kendisinden sonraki dönemlerde tekrar gündeme gelecek olan ve fetva kitaplarında da

⁵⁸ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 134.

çokça mevzubahis edilmiş ve tekfir bahislerinin önemli rüknünü teşkil eden kılık kıyafet meselesine eğilir. Özellikle Cumhuriyet tarihinde de tecrübe ettiğimiz şapka meselesi üzerinden mevzuyu tartışır:

“Binâenaleyh zünnârı tutunmuş yâhud şapkayı giymiş ki-mesneler kâfir olurlar. Küfre alâmet dediğimiz fıkıh kitaplarında mâ kâne şî'âr-ı'l-küfr ta'bîr etdikleridir. Lafz-ı şî'âr, iş'âr edici manasınadır. Ke-ennahu kâfir olduğunu iş'âr eden keyfiyetler demektir ve iş'âr etmesi ammâ örf-i âmm ile şapka giymesi gibi. Zira her memalik-i İslâmiyye'de küfre alâmet olduğu müte'ârifedir yahud padişahların ve ulu'l-emrlerin emirleriyle bir mahsus nesneyi küfre alâmet etmeleriyle şî'âr-ı küfr olur. Mağrib memleketinde siyah imâmeyi Yahudilere alamet ettikleri gibi iken bir libâsı küfre alâmet etmekle murahhas olan ulu'l-emr ol libâsı askeriyeye alâmet etmelerinde dahi murahhas olacakları bedîhîdir ve mübah olan şeylerde emr-i pâdişâhî olmayarak mücerred benzetmek kasdıyla olması kerâhet-i tenzîhiyye derecesinde denilir ise yani terki evlâ ise kerâhetin cevâza münâfi olmadığı kâidedir ve emr-i pâdişâhînin vukû'unda pâdişahlara itaat etmesi vâcib olduğundan kimileri dahi vâcib olur ve amma haram olduğunu iddiâ edenlerin haram olmasına delilleri yoktur.”⁵⁹

Hamdan Hoca'nın batıdan alınanlar noktasında gelip durduğu yer cevazın sınırlarının da ötesidir. Fes tartışmalarına şapka üzerinden katılarak neredeyse literatürün tamamını karşısına alacak şekilde tekfiri izale etmekte hatta haramlığı da hafifletmektedir. Cevazın sınırlarını genişletmekle kalmayıp sonrasında da meşruiyet yolunu açacak şekilde “emr-i pâdişâhînin vukû'unda pâdişahlara itaat etmesi vâcib olduğundan” fehvasınca bu tür şeyler hakkındaki haramlığın nasıl helalliğe tevcih edileceğini de gösterir.

Bir taraftan kafirlerden bir şey almanın meşruiyeti temin edilirken diğer taraftan kafirle münasebetler ve kafir algısı yeniden tanımlanmaya başlanmıştır. Artık kafirlerin bir şey bildikleri, yaptıkları hatta bunu Müslümanlardan daha iyi yaptıkları kabul edilmiştir. Buna bağlı olarak alınan

⁵⁹ Hamdan Hoca, *Tercüme-i ithâfî'l-üdebâ*, 134.

şeyle kafir arasını ayırmaya özen gösterilmiş, iyi ve başarılı neticelerin batılların dininden kaynaklanmadığı vurgulanmış ve bazı meselelerin insanlığın ortak mirası olduğu tezi savunulmuştur. Dinî alana intikal edildiğinde zaruretlerin devreye girdiği görülmekte zaman zaman da batılların başarısı Müslümanların mirasına hamledilmektedir.

Netice

Hamdan Hoca, İstanbul'un dikkatini çekme gayretindedir. Özellikle Ceayir'in işgali sonrası *Mir'at'* da kaleme aldığı meseleler zaviyesinden Fransa nezdinde itibar görmediği anlaşılmaktadır. O da risalede sıklıkla vurguladığı gibi ailesini de düşünerek İstanbul'la yakınlık kurmak istemiştir. Bunun için de İbnü'l-Annâbî örneğinde de olduğu gibi ıslahatları hedeflemiş olmalıdır. Hoca'nın Avrupa hakkındaki bilgi ve birikimi hem Osmanlı üst bürokrasisini etkilemiş hem de daha Avrupa'ya yeni bürokrat ve talebe göndermeye başlamış bir yönetim için cazip bir isim olmuştur.

İbnü'l-Annâbî, Sahaflar Şeyhizâde Es'âd Efendi, İmamzâde Es'âd Efendi ve Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi etrafında kümelenen isimler gibi öncüler arasına Hamdan Hoca da yerleştirilmelidir. Ayrıca İbnü'l-Annâbî örneğinde olduğu gibi Osmanlı dinî modernleşmesine Afrika kökenli isimlerin ilk tesirleri icra ettiğini Hamdan Hoca üzerinden de söylemek mümkündür.

Osmanlı ıslahat geleneğinde ve dinî modernleşme tecrübesinde görüldüğü şekliyle amelî hikmet cephesine denk gelen tedbir ve tekliflerle mutabık bir çerçeveye sahip yaklaşımı amelî hikmet cephesine denk gelmektedir. Bu cephede tedbir, i'dâd-ı kuvvet, kaza ve kader, karantina, irade tartışmaları daha çok amelî cepheleriyle gündemdedir. Bu risale de zaten karantina uygulamasının başlatılması ve yaygınlaştırılması çabasının bir parçasıdır. Ayrıca askerî ıslahatlar dışında bir alana dair olması önemlidir. Çünkü batıdan genelde askerî teknoloji ve tıp alanında faydalanma eğilimi varken burada daha genel bir inanç telakkisini de içine alan bir değişiklik teklif edilmektedir.

Hamdan Hoca meşruiyetten öte şeyler söyler. Modernleşmeyi tebcil eder. Karantinanın meşruiyetini temellendirdiği gerekçeler Osmanlı'nın batıdan pratik ihtiyaçlara istinaden çok önceden beri ahz ettiği şeylerdir. Artık bu emsaller ile Osmanlı modernleşmesi kendi kendinin referansı da olmaya

başlamıştır. Tıp alanında batıdan alınan şeyler veya askerî teknolojiler artık bir sonraki islahatın meşruiyeti kabul edilecek ve dinî itirazları da ilzam edecektir. Bir taraftan kendi kendinin meşruiyeti olan modernleşme diğer taraftan devlet eliyle ve cebren yürütülen bir şey olma yolunda Hamdan Hoca üst bürokrasiyi teşvik edici şekilde konuşur. Modernleşmenin devlet eliyle ve tepeden inmece karakteriyle de örtüşen bu tavır aynı zamanda dinin gerektiğinde paranteze alınmasını teklif eder.

Kaynakça

- Abdurrahman Sami Paşa. *Rumûzü'l-Hikem*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1287.
- Akyıldız, Ali. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.
- Ali Rıza Paşa. *Mir'âtü'l-Cezâyir*, mütercim Ali Şevki, y.y. : y.y., 1293.
- Baysun, Cavid. "Cezayir Meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris Elçiliği", III. *Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Tebliğler*. 375-379. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Dihkenizade Ubeydullah Kuşmânî. *Nizam-ı Cedide dair bir risale Zebire-i Kuşmânî fi Ta'rif-i Nizâm-ı İlhâmî*. haz. Ömer İşbilir, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- Dilbaz, Mahmut. *Askerî Modernleşmenin Dinî Müdafası: Es'ad Efendi'nin Şerhli Es-Sa'yü'l-Mahmûd Tercümesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Fazlıoğlu, İhsan. "İbnu'l-Annâbî ve es-Sa'yü'l-Mahmûd fî nizâmî'l-cunûd adlı eseri" *Dîvân: İlmî Araştırmalar*. I/1, (1996/1), 165-174.
- Hamdan Hoca, *el-Mir'at*, thk. Muhammed el-Arabî ez-Zebîrî, Cezayir: ANEP, 2005.
- Hamdan Hoca. *Tercüme-i ithâfü'l-üdebâ*. İstanbul: Dârü't-tıbâati'l-âmire, 1254.
- Hamdan Hoca, *Tercüme-i İmdâdü'l-Fettâh* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 598).

- Hoca Kerim Efendi. *Tezkiretü'l-ekâlim*. İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı. Nadir Eserler. 910 AMA.), 2b.
- İbn Rüşd. *Felsefe, Din ve Te'vil: Faslu'l-makal fî takrîr mâ beyne'ş-şeri'a ve'l-hikme mine'l-ittisâl*. neşir, tercüme ve inceleme Mahmut Kaya, İstanbul: Klasik, 2019.
- İmamoğlu, Abdullah Taha. *Hurmanın Aşılınması/Döllenmesi ile İlgili Rivayetin -Tetik, Tahlil ve Tenkidi-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- İmamzâde Esad Efendi, *Dürr-i Yektâ*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1294.
- Kara, İsmail. *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler*. İstanbul: Kitabevi, 3. Basım, 1997.
- Kurşun, Zekeriya. "Osmanlı Cezayiri'nin Son Müdâfii Hamdan b. Osman Hoca (1773-1842)" *Tarihimizden Portreler: Osmanlı Kimliği (Prof. Dr. Cevdet Küçük Armağanı)*, ed. Z. Kurşun ve H. Çoruh. İstanbul: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği, 2013.
- Levy, Avigdor. "Osmanlı Ulemâsı ve Sultan II. Mahmud'un Askerî Islahatı", çev. Osman Bayraktar, *Modern Çağda Ulemâ*, ed. Ebubekir A. Bagader, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Mustafa Sami Efendi. *Avrupa Risâlesi*. İstanbul: Takvimhâne-i Âmire, 1256.
- Özdinç, Rıdvan. "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi [Kader]*, XII/1, (2014), 295-318.
- Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, *Üss-i Zafer: (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, haz. Mehmet Arslan, İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*. İstanbul: Tercümân-ı Ahvâl, 1280.